

Demolowanie w kontekście teorii rewitalizacji miast

pod redakcją Sylwii Kaczmarek

Demolowanie w kontekście teorii rewitalizacji miast

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Demolowanie w kontekście teorii rewitalizacji miast

pod redakcją Sylwii Kaczmarek

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2019

Sylvia Kaczmarek, Jarosław Kazimierzak, Armina Kapusta, Piotr Kosmowski (doktorant)
– Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Instytut Geografii Miast i Turyzmu
Pracownia Rewitalizacji Miast, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT

Grzegorz Węclawowicz

REDAKTOR INICJUJĄCY

Beata Koźniewska

REDAKCJA

Jolanta Fiszbak

KOREKTA

Paweł M. Sobczak

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Agencja Reklamowa efectoro.pl

Zdjęcie wykorzystane na okładce: Fotolia/Adobe stock/stockphoto mania

Publikacja sfinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki na podstawie decyzji:
DEC-2014/15/B/HS4/01940

© Copyright by Authors, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08746.18.0.K

Ark. wyd. 19,0; ark. druk. 19,0

ISBN 978-83-8142-338-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Część I

ZAGADNIENIA TEORETYCZNE

Rozdział 1. Sylwia Kaczmarek	
Miasto jako przestrzeń wymiany	9
Rozdział 2. Armina Kapusta	
Demolowanie miasta – geneza, przebieg, skutki	19
Rozdział 3. Sylwia Kaczmarek, Jarosław Kazimierczak	
Rewitalizacja i jej cechy	55

Część II

METODOLOGIA

Rozdział 4. Jarosław Kazimierczak, Piotr Kosmowski	
Teoretyczno-metodologiczne założenia geograficznego studium przypadku demolowania i rewitalizacji miast	81
Rozdział 5. Jarosław Kazimierczak	
Geograficzne studium przypadku demolowania i rewitalizacji miast: procedura badawcza	95

Część III

STUDIA PRZYPADKÓW

Rozdział 6. Sylwia Kaczmarek, Jarosław Kazimierczak	
Demolowanie jako przyczyna rewitalizacji	105
Rozdział 7. Sylwia Kaczmarek, Piotr Kosmowski	
Demolowanie jako narzędzie rewitalizacji	161

Rozdział 8. <i>Armina Kapusta, Jarosław Kazimierczak</i>	
Demolowanie jako skutek rewitalizacji	207
Rozdział 9. <i>Sylwia Kaczmarek</i>	
Konkluzja	271
Bibliografia	281
Spis tabel	295
Spis rycin	297

CZĘŚĆ I

ZAGADNIENIA TEORETYCZNE

ROZDZIAŁ 1

MIASTO JAKO PRZESTRZEŃ WYMIANY

Miasta towarzyszą ludziom od czasu, kiedy zaczęli oni prowadzić osiadły tryb życia i specjalizować się w określonych czynnościach. Konsekwencją podziału wykonywanych zadań było wyraźne wyodrębnienie grup zawodowych, a następnie stabilizacja ich obecności w przestrzeni miejskiej. Powstające w kolejnych epokach począwszy od starożytności (najstarsze datowane są na ok. 6000 p.n.e.) do czasów współczesnych miasta stały się jednostkami osadniczymi, których podstawą istnienia jest proces wymiany dóbr występujących w różnej postaci (towarów, produktów, usług, informacji, wiedzy, doświadczenia, systemów organizacyjnych, kapitału itp.). Na sześciu zamieszkałych przez stałe populacje kontynentach: w Europie, Afryce, Amerykach Północnej i Południowej, Australii i Azji obserwujemy w kolejnych epokach w różnym natężeniu rozwój miast, który świadczy o stopniu zorganizowania społeczeństw tam żyjących, ich tradycji, kultury oraz związków z lokalnym środowiskiem przyrodniczym. Istnienie sieci miast w skali lokalnej, regionalnej i globalnej konstituuje organizację terytorialną obszarów oraz utrwała sieć powiązań między poszczególnymi społecznościami.

We wszystkich miastach jako jednostkach terytorialnych wyróżniamy społeczności mieszkańców oraz przybyszów będących użytkownikami znajdujących się tam instytucji i obiektów. Proporcja między liczebnością mieszkańców i przybyszów zmienia się czasie, wraz z postępującą mobilnością ludzi i z różną intensywnością w poszczególnych regionach świata. Rozwój społeczeństw oraz poziomu technologii wywołuje natężenie potrzeby, a czasem nawet konieczność podróżowania i penetrowania obszarów odległych od stałych miejsc zamieszkania. Czasowi użytkownicy miast wpływają więc w sposób istotny na ich strukturę przestrzenną, funkcjonowanie, rozwój oraz znaczenie w sieci osadniczej.

Można przyjąć, że każde miasto należy analizować w dwóch aspektach: jako zmienną w czasie strukturę materialną, fizyczną, istniejącą w przestrzeni, która pełni wiele funkcji, a także jako zmienną w czasie złożoną strukturę społeczną, która tę przestrzeń wykorzystuje i użytkuje. Relacje występujące między grupami użytkowników (mieszkańcy, przybysze) oraz powiązania między strukturą społeczną i strukturą materialną umożliwiają definiowanie miasta jako przestrzeni wymiany, która wciąż się przekształca. Bezpośrednią przyczyną przeobrażeń jest dążenie do dostosowania sfery materialnej miasta do potrzeb, oczekiwań i wymagań ludzi zeń korzystających. Przekształcenia owe (materialne i społeczne)

powodują, że możemy także traktować miasto jako zmienną w czasie przestrzeń wymiany. Metamorfoza miasta pojmowanego jako terytorialna struktura funkcjonalno-przestrzenna i społeczna jest więc jego naturalnym, immanentnym atrybutem i jednocześnie istotnym czynnikiem identyfikującym odrębność i indywidualność poszczególnych miast. Historia ich rozwoju wyraźnie wskazuje, że jednym z ważnych czynników, który odgrywa istotną rolę w procesie społecznego wytwarzania przestrzeni miejskiej, jest system kultury, obejmujący hierarchię wartości uznawaną przez społeczności na danym etapie ich rozwoju. Powstająca w różnych okresach historycznych miejska przestrzeń wymiany stanowi zatem odzwierciedlenie ówczesnego świata kulturowego oraz relacji występujących wśród jej użytkowników.

Historia budowy miast przede wszystkim w kręgu kultury europejskiej, ale również poza nim, w tych regionach, gdzie rozwijały się miasta przy udziale osiadłych Europejczyków (Ameryka Północna, Ameryka Południowa, Australia, niektóre regiony Afryki i Azji) pozwala wskazać trzy etapy istotne dla ewolucji przestrzeni wymiany: miasta preindustrialne, miasta industrialne i miasta postindustrialne. Podział ten odpowiada etapom rozwoju cywilizacji, wyodrębnionym na podstawie występowania w mieście fabrycznego wytwarzania dóbr, czyli funkcji przemysłowej. Jest ona nadzwyczaj znaczącym, przełomowym elementem w rozwoju urbanistycznym, ponieważ powodowała wzrost liczby ludności miejskiej na świecie, inicjowała migracje regionalne i międzykontynentalne w dużej skali, a ponadto w istotnym stopniu zmieniła rozmieszczenie i proporcje między poszczególnymi formami użytkowania terenu. W epoce preindustrialnej, która obejmuje okres od starożytności do końca XVIII i początków XIX w. (w zależności od regionu), charakterystyczną cechą miast było połączenie większości miejsc pracy z miejscami zamieszkania. Warsztaty rzemieślników, sklepy kupców znajdowały się w domach, w których mieszkali. Tym samym wśród form użytkowania terenu możemy wydzielić następujące rodzaje: tereny mieszkaniowe, mieszkaniowo-produkcyjne, mieszkaniowo-usługowe, usługowe, a wśród tych ostatnich znaczący udział przestrzeni publicznych. Kolejną cechą charakterystyczną miast epoki preindustrialnej była dominacja ruchu pieszego jako sposobu przemieszczeń mieszkańców i pozostałych użytkowników. Pojazdy konne – będące właściwym tej epoce środkiem transportu – w głównej mierze przewoziły towary i produkty, znacznie rzadziej wykorzystywane były do przewozu osób, były bowiem środkiem lokomocji wyższych klas społecznych, które tylko okazjonalnie rezydowały w miastach. W epoce przedindustrialnej miasta były zróżnicowane społecznie, co znajdowało swoje odbicie w socjotopografii. Zamożniejsi zazwyczaj zajmowali bardziej prestiżowe fragmenty, zlokalizowane w centrum, czyli kwartały położone wokół głównego placu. Pozostałe grupy społeczne, mniej zamożne i mniej znaczące, lokowały się hierarchicznie coraz dalej od centrum. Tym

samym zewnętrzną strefy w mieście były wówczas obszarami przede wszystkim zamieszkałymi przez biedotę.

Pojawienie się przemysłu jako formy użytkowania terenu radykalnie zmieniło organizację przestrzeni i sposób funkcjonowania miasta oraz strukturę społeczną i rozmieszczenie poszczególnych grup. Znacząco zwiększyła się liczba mieszkańców, wyodrębniła się nowa klasa społeczna robotników fabrycznych. Nowo powstałe tereny przemysłowe to rozległe obszary, funkcjonujące jako enklawy dostępne dla określonej grupy użytkowników. Rozwój przemysłu przyspieszył znacząco postęp technologiczny, pojawiły się nowe środki transportu: kolej, następnie samochód, samolot. Miasta, w których lokowano przemysł szybko się powiększały pod względem ludności oraz terytorialnie, intensywnie zmieniając swoją strukturę materialną (zabudowa, układ komunikacji, kompozycja urbanistyczna). Epoka przemysłowa spośród trzech wyróżnionych typów miast w największym stopniu zmieniła strukturę przestrzenną, funkcjonalną i społeczną miast na świecie, znacząco również wzmocniła ich znaczenie gospodarcze jako ośrodków wytwarzających dochód. Dynamiczny rozwój miast, następujący wskutek lokalizacji w nich przemysłu, jest stałym elementem rozwoju osadniczego na wszystkich zamieszkałych kontynentach, ale jednocześnie dyslokacja czy kryzys w przemyśle znacząco wpływają na kondycję gospodarczą i sytuację społeczną miasta, tym samym może być przyczyną jego upadku. Obecność przemysłu w miastach obserwujemy od ponad 200 lat i wciąż jest on stałym i ważnym elementem ich struktury funkcjonalnej i przestrzennej, chociaż zmieniają się jego charakter, a także cechy lokalizacji.

Miasto postindustrialne z kolei jest jeszcze bardziej kategorią konceptualną niż formą osadniczą. Mianem tym określa się bowiem miasta, w których żyją społeczeństwa postindustrialne. Te ostatnie, zgodnie z teorią socjologiczną Alaina Touraina (Tourain 1971), są zbiorowościami, w działalności których więcej dochodu wytwarza sektor usługowy niż sektor produkcyjny gospodarki (w tym przemysł). Wśród istniejących miast tylko nieliczne reprezentują tę fazę rozwoju, wciąż bowiem działalność wytwórcza (produkcyjna) jest integralnym elementem współczesnego życia miejskiego. W wielowiekowej historii miast wśród funkcji w nich zidentyfikowanych wyróżniamy trwale, które zawsze są obecne (funkcja mieszkaniowa, usługi, wytwarzanie dóbr) oraz te, które się zmieniają, istnieją czasowo (funkcja administracyjna, obronna, przemysłowa, transportowa, turystyczna). Zmienność sposobów użytkowania miasta przez mieszkańców oraz przybyszów jest istotnym czynnikiem warunkującym konieczność przekształcania struktury materialnej, tak aby dostosować ją do potrzeb użytkowników. Można zatem uznać, że choć przestrzeń wymiany jako taka jest stałym elementem każdego miasta, to jej forma, sposób organizacji i wyposażenie podlegają regularnie modyfikacji, by zaspokoić nieustannie zmieniające się oczekiwania użytkowników.

Przekształcenia struktury przestrzenno-funkcjonalnej miast oraz w konsekwencji zmiany w obrębie ich społeczności mają złożone uwarunkowania. Dążenie do racjonalnego kształtowania przestrzeni miejskiej jako przestrzeni wymiany nie w każdej sytuacji jest wynikiem planowego postępowania, będącego konsekwencją analizy zmieniających się potrzeb użytkowników. W wielu przypadkach modernizacja organizacji i wyposażenia przestrzeni miejskiej jest następstwem wojen czy też katastrof naturalnych lub antropogenicznych. Miasta jako aktywne, trwające struktury są przecież przedmiotem i areną konfliktów, agresji (w tym działań terrorystycznych), zamieszek, oddziałują na nie ekstremalne zjawiska przyrodnicze, doświadczają konsekwencji błędów w decyzjach podejmowanych przez ludzi. Kształtowanie miast jest procesem złożonym, stale obecnym w ich historii, odbywa się na wiele sposobów: jako planowane zmiany, wprowadzane ewolucyjnie bądź radykalnie czy wręcz rewolucyjnie, oraz jako konsekwencje wydarzeń nieplanowanych (katastrofy naturalne oraz te wywołane przez człowieka, wojny i inne działania militarne).

Zmiany planowo wprowadzane polegają na zagospodarowaniu nowych terenów, do tej pory nieużytkowanych, lub na modyfikacji istniejących części miasta. Nowe zagospodarowanie dotyczy przede wszystkim obszarów zewnętrznych miasta (strefy podmiejskiej), które na pewnym etapie są włączane w jego granice administracyjne. Proces ten może być realizowany na kilka sposobów, w zależności od dotychczasowej formy użytkowania tych terenów. Niektóre z nich są terenami niezabudowanymi (pola, łąki nieużytki itp.), inne natomiast w swojej formie odpowiadają kategorii terenów miejskich (suburbia mieszkaniowe, strefy przemysłowe czy magazynowe), mimo że ich status administracyjny jest odmienny. Inkorporacja jako forma przekształceń miast zwiększa powierzchnię jednostki osadniczej i dotyczy przekształceń w strefie zewnętrznej. Inną formułę stosuje się w procesie przekształcania obszarów wewnątrzmijskich i centralnych. Ich metamorfoza polega na zastępowaniu istniejących struktur nowymi, lepiej dostosowanymi do bieżących potrzeb użytkowników, w takich przypadkach mamy do czynienia z modernizacją.

Zmiany wyposażenia i organizacji przestrzeni terenów miejskich w kontekście zaspokojenia potrzeb użytkowników są powodowane przez wiele złożonych czynników. Można tu wymienić przede wszystkim: liczebność populacji i jej cechy (wiek, proporcje płci, wykształcenie, przynależność etniczną i narodowościową, wierzenia), poziom rozwoju cywilizacyjnego ośrodka (podstawy gospodarcze – funkcje miasta, liczebność i różnicowanie instytucji miejskich, typy zabudowy, układ komunikacyjny, wyposażenie w urządzenia techniczne: wodociągi, kanalizacja itp., sposób urządzenia i wykorzystania przestrzeni publicznej), a przede wszystkim uwarunkowania jego lokalizacji (topografia miasta, możliwość wystąpienia ekstremalnych zjawisk przyrodniczych – katastrof naturalnych, istniejące powiązania z innymi ośrodkami, znaczenie w sieci osadniczej na różnych

poziomach odniesienia: lokalnym, regionalnym, ponadregionalnym, kontekst geopolityczny: wojny, podboje, konflikty lokalne i regionalne). Istotnym elementem w tym procesie są również uwarunkowania kulturowe i tradycje osadnicze populacji żyjącej na poszczególnych obszarach zurbanizowanych bądź dopiero się urbanizujących.

Powiązania pomiędzy wskazanymi grupami czynników pozwalają wydzielić dwie grupy przyczyn określających formy transformacji, jakim podlega organizacja przestrzeni miejskiej. Jeżeli przyczyny, które decydują o konieczności dokonania zmian, wywołane są w samej jednostce osadniczej, wówczas możemy mówić o transformacji endogennej, natomiast w przypadku, gdy dokonanie modyfikacji struktury przestrzennej i wyposażenia jest konsekwencją zdarzeń oraz zjawisk, na które społeczności miejskie nie mają bezpośrednio wpływu, ponieważ wymuszają je okoliczności zewnętrzne, to wówczas mamy do czynienia z transformacją egzogenną.

Wyróżnione formy transformacji organizacji przestrzeni wykonywane są jako działania planowane lub przypadkowe, spontaniczne. Te ostatnie to zmiany w mieście, będące bezpośrednio konsekwencją dostosowania zagospodarowania do bieżących potrzeb użytkowników. Proces powstawania licznych przedmieść wokół dynamicznych gospodarczo miast średniowiecznych, zwłaszcza tych otoczonych fortyfikacjami, które ograniczały w istotnym stopniu możliwość swobodnego rozwoju przestrzennego, doskonale ilustruje ideę spontanicznej transformacji w organizacji przestrzeni miejskiej.

Zmiany przeprowadzane w sposób planowany mogą być spowodowane czynnikami endogenicznymi lub wymuszają je okoliczności zewnętrzne. W pierwszym przypadku możemy mówić o procesie świadomego przekształcania miasta, czyli takim, który wywołany jest bezpośrednio w nim samym. W drugim przypadku planowanie zmian następuje wskutek uwarunkowań wywołanych czynnikami zewnętrznymi takimi jak: proweniencji wojny, podboje, katastrofy i klęski żywiołowe oraz zniszczenia będące ich konsekwencją. Spalenie Miletu przez Persów ok. roku 480 p.n.e., a następnie jego odbudowa według planu przygotowanego przez Hippodamosa były czynnikami, które nie tylko dokonały transformacji organizacji przestrzeni tego ośrodka, ale także wprowadziły do urbanistyki regularny, geometryczny plan miasta z wyraźnie wydzielonymi strefami funkcjonalnymi i prostokątną siatką ulic. Plan ten był stosowany w wielu odmianach przez kolejne stulecia. Paradoksalnie można uznać, że w tym przypadku zburzenie miasta, rozpatrywane w szerszym kontekście, ze współczesnego punktu widzenia, umożliwiło jego unowocześnienie, a ponadto w znaczącym stopniu przyczyniło się do poprawy jakości życia mieszkańców oraz komfortu użytkownika przestrzeni przez społeczność lokalną oraz odwiedzających.

Przykład Miletu ilustruje egzogenną transformację organizacji przestrzeni miejskiej realizowaną jako proces planowany. Z kolei równie dobrze

znana w historii budowy miast przebudowa centralnej części Paryża w latach 1852–1870 – zainicjowana przez ówczesnego prefekta stolicy, Georges'a Eugène'a Haussamana, i realizowana jako proces planowany – jest doskonałym przykładem endogennej transformacji organizacji przestrzeni miejskiej. Interesującym kontekstem tego konkretnego procesu jest fakt, że wprowadzenie go w życie było realizacją wizji przyszłego rozwoju miasta, którego cechy – w tym również potrzeby przyszłych użytkowników – antycypowano. Podstawowym celem wspomnianej przebudowy była poprawa warunków życia mieszkańców dzięki modyfikacji struktury przestrzennej, która uwzględniała obecność kolei w mieście, unowocześniła komunikację i transport pomiędzy dzielnicami, scalila układ urbanistyczny, uporządkowała architekturę, a w efekcie pozwoliła uzyskać ład przestrzenny. Zastosowanie nadzwyczaj szerokich ulic w liniowym przebiegu, wprowadzenie reprezentacyjnych placów jako powtarzalnych elementów nowej kompozycji urbanistycznej, unifikacja zabudowy i wielkości (powierzchni) kwartałów, wprowadzenie zieleni jako komponentu towarzyszącego ulicom i placom jako elementów modernizacji, doprowadziło w efekcie do powstania regularnego układu i zintegrowanej, spójnej struktury urbanistycznej. Interesującym zagadnieniem jest skuteczność i trwałość przyjętych wówczas rozwiązań: jeszcze dziś, ponad 160 lat po wprowadzeniu, poprawnie funkcjonują nie tylko w Paryżu, ale również w innych miastach francuskich, które podążyły za tą koncepcją (np. Lyon). Idea haussmanowska wykorzystywana była również poza Francją (m.in. w Madrycie, Rio de Janeiro, Bukareszcie).

Szczególnie interesującym zagadnieniem, występującym w obu przytoczonych przykładach, jest kwestia sposobu realizacji planowanych rozwiązań, istotnym bowiem ich elementem była całkowita eliminacja istniejącej dotychczas tkanki miejskiej i odpowiadającej jej struktury społecznej, czyli proces demolowania miasta. Radykalne rozwiązania w momencie ich zastosowania zazwyczaj budzą wiele kontrowersji, ale oceniane w dłuższej perspektywie czasowej pozwalają racjonalnie przeanalizować efekty podjętych decyzji. W obu przytoczonych przykładach zburzenie istniejącej struktury materialnej miasta i następnie wprowadzenie nowatorskich rozwiązań pozwoliło uzyskać nową jakość przestrzeni miejskiej, dobrze dostosowaną do potrzeb użytkowników. Nieco bardziej skomplikowane jest analizowanie demolowania w odniesieniu do zmian w strukturze społecznej. Zburzenie miasta (przypadek Miletu) lub jego części, jak miało to miejsce w Paryżu, wymusiło dyslokację populacji dotychczas tam żyjącej (czasową bądź stałą). Dotychczasowi mieszkańcy musieli opuścić strefę, gdzie żyli i przenieść się do innej. Zmiana nie była ich wyborem tylko koniecznością, konsekwencją decyzji podejmowanych przez innych, poza społecznością, której dotyczyła. Natomiast nowi mieszkańcy i użytkownicy, którzy korzystali z nowoczesnych rozwiązań będących skutkiem transformacji dokonanej z wykorzystaniem demolowania i powiązanej z nim dyslokacji,

doświadczyli komfortu i lepszych warunków życia, będących rezultatem wspomnianych działań.

Kwestia demolowania, jako procesu obecnego w miastach, staje się niezwykle frapującym badawczo zagadnieniem w analizie ich rozwoju, jednakże do chwili obecnej słabo rozpoznany i opisany w literaturze naukowej, dlatego też wartym szerszego zainteresowania. Istniejące prace poświęcone zagadnieniu demolowania analizują je wybiórczo, koncentrując się na poszczególnych jego aspektach, np. architektonicznym, pomijając tym samym pozostałe integralne wymiary tego procesu. Współczesną wiedzę o demolowaniu charakteryzuje zatem przede wszystkim deficyt kompleksowych studiów nad istotą demolowania.

Szczególnie interesującym sposobem transformacji struktury przestrzennej (materialnej), funkcjonalnej i społecznej miast jest proces rewitalizacji. Polega on na przeprowadzeniu w sposób planowany transformacji organizacji przestrzeni miasta lub jego fragmentów. W zależności od kontekstu lokalnego może owa transformacja być zarówno endogenna, jak również egzogenna. Rewitalizacja jako proces jest powszechnie obecna w miastach na świecie, przyjmuje wiele form, podlegają jej tereny o różnym przeznaczeniu, niewątpliwie jednak współcześnie jest jednym z najczęściej występujących, a tym samym najbardziej istotnych sposobów przekształcających miasta.

Oba wymienione procesy: demolowanie i rewitalizacja stanowią integralny element historii rozwoju miast na świecie i w tym kontekście analiza obu procesów w ich wzajemnej relacji jest interesująca poznawczo. Modyfikacja organizacji przestrzeni wymiany, która następuje podczas realizacji procesów demolowania i rewitalizacji, stanowi zagadnienie, które rozpatrywać można w odniesieniu do różnych koncepcji teoretycznych obecnych we współczesnej geografii miast. Złożoność samej przestrzeni wymiany, jej wielowymiarowa struktura (materialna, funkcjonalna, społeczna, kulturowa) daje możliwość analizowania następujących tu przemian w ujęciu wielu klasycznych już koncepcji, do których należą między innymi: teoria bazy ekonomicznej i struktury funkcjonalnej miasta, teoria ewolucji morfologicznej miasta, teoria percepcji miasta, teoria struktury społeczno-przestrzennej miasta. Odniesienia i wyniki tego rodzaju studiów są dość licznie obecne w literaturze. Natomiast znacznie bardziej interesująca poznawczo będzie analiza modyfikacji zachodzących w organizacji miejskiej przestrzeni wymiany w kontekście procesów demolowania i rewitalizacji w odniesieniu do często przywoływanych obecnie koncepcji teoretycznych: miasta kurczącego się (*shrinking city*), miasta zwartego (*compact city*), miasta zrównoważonego (*sustainable city*) i miasta odpornego (*resilient city*).

Koncepcja *shrinking city* wyróżnia degradację miasta, obniżenie jego potencjału, kryzys aktywności, i w konsekwencji upadek, biorąc pod uwagę trzy aspekty: demograficzny, ekonomiczny i społeczny. Pierwszy z wyróżnionych przejawia się poprzez wyludnianie miasta (depopulację), drugi dotyczy utraty miejsc pracy

i znaczącego zmniejszenia aktywności gospodarczych, co wyraźnie odzwierciadla się w trzecim z wyróżnionych wymiarów – społecznym, skutkuje bowiem wzrostem poziomu bezrobocia, ubożeniem społeczeństwa i prowadzi do osłabienia poczucia bezpieczeństwa życiowego wśród mieszkańców. Koncepcja *shrinking city* jest licznie i szeroko dyskutowana w literaturze naukowej dotyczącej miast na świecie i prezentującej studia z wielu dyscyplin. Przy tym warto wspomnieć, że nie wszyscy badacze traktują proces kurczenia się miast jako czynnik zdecydowanie negatywny, niektórzy bowiem wskazują na możliwość odwrócenia niekorzystnych konsekwencji tego procesu, a nawet na paradoks, ponieważ wyludnienie sprzyjało w efekcie skutecznym rozwiązaniom naprawczym.

Kolejna koncepcja, którą można przywołać w aspekcie modernizacji miejskiej przestrzeni wymiany, oraz procesów demolowania i rewitalizacji, to idea miasta zrównoważonego (*sustainable city*). Jego funkcjonowanie i rozwój są ściśle powiązane z racjonalnym gospodarowaniem posiadanymi zasobami, czyli minimalizacją wymaganych nakładów energii, wody, żywności, ograniczeniem odpadów, produkcji ciepła, metanu, emisji CO₂ i zanieczyszczenia wody. Nie ma jeszcze całkowicie uzgodnionej definicji zrównoważonego miasta, wciąż bowiem trwa dyskusja, które komponenty powinny zostać do niej włączone. Większość badaczy przyjmuje ogólne określenie, mówiące, że zrównoważone miasto powinno zaspokajać obecne potrzeby swoich użytkowników (mieszkańców i przybyszy) w sposób, który nie ograniczy zdolności przyszłych pokoleń do zaspokajania własnych potrzeb. Niejednoznaczność ujęcia definicyjnego skutkuje pojawieniem się wielu różnic w rozumieniu pojęcia miasta zrównoważonego rozwoju, co bezpośrednio przekłada się na praktykę polityki miejskiej i podejmowane przez gestorów przestrzeni decyzje dotyczące przekształceń strukturalnych i funkcjonalnych.

Idea *compact city* jest w zasadzie bardziej zbiorem wskazań w zakresie planowania przestrzennego niż w pełnym znaczeniu teorią rozwoju miejskiego. Sformułowana w Stanach Zjednoczonych jako próba przeciwdziałania niekorzystnym konsekwencjom rozlewania się miast (*urban sprawl*) szybko znalazła swoich zwolenników zwłaszcza w środowisku planistów przestrzennych pracujących w krajach europejskich o wysokim wskaźniku urbanizacji, tj. w Wielkiej Brytanii czy Holandii. Istotą lansowanych w tej koncepcji poglądów jest transformacja miast, która polega na bardziej intensywnym i efektywnym wykorzystaniu obszarów miejskich. Warto więc do niej nawiązać w przedmiocie prowadzonych przez nas rozważań dotyczących rewitalizacji i demolowania, ponieważ cele podejścia planistycznego *compact city* uwzględniają podniesienie poziomu jakości życia w mieście, uzyskanie sprawnego funkcjonalnie i strukturalnie miasta, a zatem dotyczą również zagadnień transformacji przestrzeni wymiany. Istotą koncepcji jest dążenie do kształtowania organizacji przestrzeni miejskiej w sposób sprzyjający większej gęstości zaludnienia i zabudowy, różnicowaniu funkcjonalnemu

obszarów oraz rozwojowi sprawnego transportu publicznego. Racjonalna, zapewniająca dobre warunki życia intensywność zagospodarowania, która różnicuje pozytywnie krajobraz miejski, pozwala – zdaniem zwolenników tej koncepcji – na łatwiejsze do uzyskania interakcje społeczne, szybsze budowanie więzi lokalnych, co w efekcie daje możliwość uzyskania sprawnej, odpowiadającej potrzebom i oczekiwaniom użytkowników organizacji przestrzeni.

Ostatnią z koncepcji, która jest brana pod uwagę jako teoretyczne odniesienie do prowadzonych studiów nad demolowaniem i rewitalizacją jest idea *resilient city*. Początkowo dotyczyła zdolności miast do przygotowania się i właściwego reagowania na poważne zagrożenia, oraz podjęcia takich działań, które umożliwiłyby rozwiązanie problemów przy minimalnych szkodach dla bezpieczeństwa publicznego, zdrowia mieszkańców, gospodarki oraz trwałości substancji materialnej. W tym ujęciu badacze posługujący się koncepcją *resilient city* podejmowali studia dotyczące zagrożeń typu: zmiany klimatu, klęski żywiołowe i terroryzm. Wraz z ewolucją tego podejścia teoretycznego pojawiły się studia podejmujące również zagadnienia społecznej odporności miasta na zagrożenia, elastyczności w planowaniu organizacji przestrzeni i zarządzaniu nią. W kontekście analizy dotyczącej transformacji przestrzeni wymiany, która ma miejsce podczas procesu demolowania i rewitalizacji, to właśnie ujęcie koncepcji *resilient city* warto wziąć pod uwagę.

Sprecyzowane powyżej zainteresowania badawcze autorów dotyczą więc procesu demolowania i rewitalizacji jako elementów transformacji organizacji przestrzeni współczesnych miast. W zamiarze zidentyfikowania ich wzajemnych powiązań sformułowane zostały dwa podstawowe pytania, które odpowiadają problemowi badawczemu:

- Jaka jest geneza, przebieg i skutki demolowania miast w różnych uwarunkowaniach fizycznogeograficznych, gospodarczych, geopolitycznych, ideologicznych i kulturowych?
- Jakie są relacje między demolowaniem a rewitalizacją we współczesnych miastach?

W świetle zarysowanego powyżej problemu badawczego podstawowym celem prezentowanej pracy jest zdefiniowanie i scharakteryzowanie demolowania terenów miejskich, rozpatrywanego w wymiarze przestrzennym (morfologicznym), społecznym, kulturowym i gospodarczym, przedstawienie przykładów jego występowania w różnych epokach i regionach na świecie oraz analiza jego relacji z procesem rewitalizacji, a tym samym wpływu, jaki wywiera on na organizację miejskiej przestrzeni wymiany. Analiza przeprowadzona zostanie na wybranych, charakterystycznych przykładach, które zostaną przedstawione w postaci studium przypadków. Pozwoli to na prześledzenie przebiegu procesu przemian zachodzących w organizacji przestrzeni miejskiej, określenie istniejących w nim prawidłowości, zidentyfikowanie przyczyn występowania oraz

wskazanie konsekwencji, jakie ze sobą niesie. Podstawą procedury analitycznej jest następująca hipoteza:

Proces demolowania miast jest stałym elementem ich historii, powoduje nieodwracalne zniszczenie struktury przestrzennej, funkcjonalnej i społecznej niezależnie od czasu i przyczyny jego wystąpienia. W określonych uwarunkowaniach proces demolowania może stać się racjonalnym etapem przekształceń miasta, który sprzyja procesowi rewitalizacji oraz zrównoważonemu rozwojowi. Pozytywny lub negatywny wpływ procesu demolowania zależy od kontekstu fizycznogeograficznego, geopolitycznego, ekonomicznego, ideologicznego i kulturowego miasta.

Realizacji tak przyjętego celu podporządkowano układ pracy. W części pierwszej zatytułowanej *Zagadnienia teoretyczne* znajdują się trzy rozdziały. Pierwszy z nich określa kontekst prowadzonych studiów, wprowadza koncept teoretyczny miasta jako przestrzeni wymiany, która podlega różnym formom transformacji. Zamieszczono w nim szczegółową charakterystykę demolowania miasta jako zjawiska i procesu powodowanego przez siły przyrody oraz działalność ludzi. Zdefiniowano pojęcie, przedstawiono jego genezę, elementy składowe, uwarunkowania, przebieg, wskazano także wymiary, w jakich się odbywa oraz konsekwencje, które powoduje (rozdział 2). Następnie przedstawiono omówienie istniejącego dorobku naukowego dotyczącego rewitalizacji (rozdział 3), co pozwoli na dogłębne scharakteryzowanie istniejącego procesu, który coraz powszechniej jest obecny w przestrzeni miast w różnych krajach świata. W konkluzji tej części przedstawiono sformułowaną przez autorów koncepcję teoretyczną powiązań, jakie mogą zachodzić pomiędzy demolowaniem i rewitalizacją wraz z ich szczegółową charakterystyką oraz opisem konsekwencji tych relacji dla procesu modernizacji miejskiej przestrzeni wymiany. Część druga pt. *Metodologia* (rozdziały 4 i 5) zawiera omówienie metod badawczych zastosowanych w przeprowadzonych studiach empirycznych oraz uwarunkowania ich wyboru. W części trzeciej, zatytułowanej *Demolowanie i rewitalizacja – studia przypadków* (rozdziały 6–8) poddano szczegółowej analizie wybrane miasta europejskie. Na podstawie badań prowadzonych *in situ* zidentyfikowano i szczegółowo scharakteryzowano w nich przykłady występowania wskazanych odmian relacji między demolowaniem i rewitalizacją oraz ich konsekwencji dla organizacji przestrzeni tych miast, rozpatrywanej w wymiarach przestrzenno-funkcjonalnym, społecznym i kulturowym. W rozdziale 9 który stanowi konkluzję, określono, w jaki sposób relacje występujące między demolowaniem i rewitalizacją wpływają na organizację przestrzeni miejskiej i jednocześnie kształtują jakość życia jej użytkowników. Wskazano w nim także kierunki przyszłych studiów w tej materii.

ROZDZIAŁ 2

DEMOLOWANIE MIASTA – GENEZA, PRZEBIEG, SKUTKI

Wprowadzenie

Liczba ludności miejskiej nieustannie wzrasta, w 2014 r. poziom urbanizacji osiągnął 54% (*World Urbanization Prospects*, 2014). Możliwość zdobycia pracy, edukacji, szeroki wachlarz usług, zróżnicowane rozrywki, szanse na wzbogacenie się zarówno w aspekcie materialnym, jak i duchowym, sprawiają, że dla wielu osób miasta są ziemią obiecaną. Tak określano m.in. Łódź, co upamiętnia tytuł wydanej w 1899 r. powieści Władysława Reymonta. Polski noblista użył jednakże tego biblizmu jako ironii, na co wskazuje antyurbanistyczny charakter utworu. Demonizowanie miasta, ukazanie go jako miejsca przeklętego, gdzie dochodzi do zepsucia obyczajów, nawiązuje do kolejnego biblijnego motywu – Sodomy i Gomory, dwóch miast Kanaanu, które Bóg miał zniszczyć, by ukarać ich rozpustnych mieszkańców. W *Ziemi obiecanej* pokazano rozwój miasta prowadzący do upadku mieszkańców, w Biblii – upadek moralny mieszkańców, który doprowadził do zniszczenia miast. Wizje te wskazują na istnienie związku pomiędzy przestrzenią fizyczną i społecznością miast w ich rozwoju lub upadku, nie precyzując wzajemnej siły oddziaływania obu elementów.

W II poł. XX w. problematykę rozwoju i zagłady świata w sztuce ukazywano przez pryzmat miasta. Na złączenie problematyki niszczenia miasta i Ziemi wpływa z pewnością wysoki wskaźnik urbanizacji, koncentracja ludności w miastach (przykładowo w Manili gęstość zaludnienia wynosi ponad 41 515 os./km²). Apokaliptyczne obrazy odnaleźć można w kulturze popularnej – literaturze, grach, filmach (np. w produkcjach Rolanda Emmericha określanego przydomkiem *Master of Disaster*, tj. „Mistrz zniszczenia” – *Pojutrze, Dzień Niepodległości*). Unicestwienie miast i świata, niekiedy symultaniczne, zarówno przeraża, jak i fascynuje, pobudza wyobraźnię lub rodzi lęki, tym bardziej, że nie jest to domena fantastyki, a często wynika z rzeczywistych przesłanek – w historii znane są przypadki zagłady miast, które prowadziły do schyłku cywilizacji (np. zdobycie Rzymu przez Wandalów wskazywane jest jako jedna z przyczyn upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego). Analizami tych procesów zajmują się głównie historycy i archeologowie, w geografii natomiast problematyka demolowania miast jest stosunkowo nowa, lecz zyskuje na popularności. Tymczasem zagadnienia związane z niszczeniem przestrzeni miejskiej dotyczą wszystkich jej aspektów,

co wymaga zaangażowania zarówno geografów fizycznych (geomorfologów, hydrologów, klimatologów itp.), jak i społeczno-ekonomicznych (zajmujących się m.in. problematyką geografii historycznej, komunikacji, kultury, ludności, przemysłu, turystyki itd.), a także urbanistów, socjologów, antropologów i innych badaczy miast. Z jednej strony stwarza to szerokie możliwości poznawcze, z drugiej – zgromadzenie tak złożonego zespołu jest zadaniem trudnym. Przed rozpoczęciem wspólnych prac, dla których inspiracją mogą być dzieła literackie, czy źródła historyczne, warto zastanowić się nad odpowiedziami na podstawowe pytania: czym jest demolowanie miast? Jakie są jego przyczyny, przebieg i skutki? W jaki sposób miasta demolowane były w przeszłości, a jak obecnie? Które miasta są szczególnie narażone na niszczenie i dlaczego? Jak zapobiegać demolowaniu miast? Czy niszczenie przestrzeni miejskich zawsze jest negatywne i w jaki sposób można to oceniać? Czy można ustalić uniwersalne metody badań nad demolowaniem miast? W niniejszym rozdziale podjęto próbę udzielenia zwyciężonej odpowiedzi na te pytania, posilając się egzemplifikacją zarówno z literatury przedmiotu, jak również indywidualnych studiów terenowych. Przedstawiono założenia dotyczące rozumienia demolowania miast, procesów i zjawisk, które się na nie składają oraz mu towarzyszą, a następnie zaprezentowano wybrane przykłady zidentyfikowanych odmian niszczenia miast.

Demolowanie miasta – ujęcie leksykalne

Miasta są osadami ludzkimi, których morfologia, funkcje i społeczność są niezwykle zróżnicowane, a analizy ich dotyczące wymagają wielu perspektyw badawczych, co znajduje odzwierciedlenie w licznych teoriach i koncepcjach naukowych. Choć większość koncentruje się na rozwoju, niektóre z nich poruszają kwestie zużywania się i niszczenia tkanki miejskiej. Opozycja funkcjonalna przekłada się na semantyczną, w której rozwój konotuje pozytywne, niszczenie zaś – negatywne. Rujnowanie miast, zagłada ludności je zamieszkującej, apokaliptyczne wizje skłaniają ku egzystencjalizmowi, w tym Jaspersowskiej sytuacji granicznej, która może być od człowieka niezależna lub do której mógł się przyczynić, a jej doświadczanie powoduje rozwój jednostki. Paradoksalnie więc reperkusje sytuacji granicznej, którą może być degradacja miast, habitatu ludzkiego, nie zawsze są pejoratywne. Zagrożenie, niszczenie, rozpad nie muszą prowadzić do petryfikacji stanu, w którym znalazła się społeczność i przestrzeń miejska, lecz stawiają przed trudnymi wyborami, zmuszając do działań, poszukiwania nowych rozwiązań, tak więc mogą być stymulatorem rozwoju. Dostrzeżenie binarności efektów niszczenia miast utrudnia przyjętą terminologia, której asocjacje są jednoznacznie negatywne:

- dekapitalizacja;
- dekompozycja;
- dekonstrukcja;